

The article is dedicated to the origins of Anglo-American «special» relationship.

Key words: nation, coalition, allies, foreign policy, strategy, armed forces, national interest, cooperation.

Отримано 23.05.11

УДК 930(477)«19»:338.43

О. М. Федьков, В. А. Дубінський

УКРАЇНСЬКІ ЛІБЕРАЛИ ПРО ШЛЯХИ І ЗАСОБИ ВРЕГУЛЮВАННЯ АГРАРНИХ ВІДНОСИН НА ПОЧАТКУ ХХ ст. В НАДДНІПРЯНЩИНІ

У статті висвітлюється процес виникнення та становлення програм аграрних перетворень українських ліберальних партій в підросійській Україні. Здійснюється аналіз проектів програм УДП, УРП та УДРП, їхніх представників, що були поширені напередодні та в роки революції 1905-1907 рр.

Ключові слова: політична партія, аграрне питання, націоналізація землі, приватна власність, кооперація, ліберали, національне питання, автономія України, реформи, Державна Дума.

Значне місце в українському національно-визвольному русі на початку ХХ ст. займав національно-ліберальний напрям. Його представникам у своїх програмних документах, літературі вдалося поєднати аграрні та національні вимоги. Українські ліберали визнавали ті ж принципи, що й російські конституційні демократи, але їхні програмні засади суттєво відрізнялися. Спільним у російських і українських лібералів було те, що вони з повагою ставилися до приватної власності і відстоювали необхідність проведення змін у суспільстві лише еволюційним шляхом, за допомогою реформ. Проте, саме щодо проектів вирішення соціально-економічних проблем, зокрема, й аграрного питання, між ними були досить значні відмінності. При характеристиці українських лібералів і їхніх поглядів ми будемо розглядати і тих діячів, які входили до складу російських політичних партій, що діяли в Наддніпрянській Україні. Також ми аналізуємо позиції громадсько-політичних діячів, які народилися в Україні, однак, працюючи за її межами, пропонували свої підходи щодо вирішення аграрного питання, зокрема і в Наддніпрянщині.

Діяльність українських лібералів у розв'язанні аграрного питання знайшла часткове відображення в історіографії. Найбільше зробили у цьому відношенні П. Феденко [1],

Г. Касьянов [2], А. Павко [3], О. Федьков [4], В. Стрілець [5] та О. Голобуцький і В. Кулик [6]. Проте узагальнюючої праці, яка б допомагала краще зрозуміти історичну ситуацію, мотиви дій учасників і досить певно охарактеризувати практичну діяльність членів ліберальних партій на сьогодні немає. Отже, дослідження їхніх аграрних програм залишається актуальною і невирішеною проблемою.

На хвилі громадського піднесення напередодні революції 1905 р. почали утворюватися політичні групи серед українських лібералів. Зокрема, із Загальної української організації 1904 року виділилась Українська демократична партія (далі — УДП). Партія складалася з невеликих гуртків людей, які добре знали один одного. На відміну від інших політичних партій (РУП, УНП), Українська демократична партія була суто інтелектуальною [7, с. 41]. До її складу входили українські інтелектуали, які займалися розробкою програмних засад змін у суспільстві, в тому числі в аграрній сфері.

Гострота аграрного питання, на думку членів УДП, полягала у малоземеллі селян, аграрному перенаселенні, високій орендній платні та високих цінах на землю, а також значному податковому тиску. Так, у зверненні УДП «Чого нам треба домагатися? (Лист до селян)» читаємо: «Тільки на словах вони перестали бути кріпаками, а справді вони і досі не мають (волі. — Авт.), бо землі мало. Ті нещасні наділи, які дано, як виходили на волю, здрибнили, бо народу більше стало, от і роблять люди на чужій землі, більшу частину праці своєї віддають на пана — поміщика... Земля дорога, за десятину оренди платили великі гроші <...>, а тут ще й податки давай правительству...» [8, 1А].

На початку свого становлення УДП у вирішенні аграрного питання виступала за «поступовий викуп земель у власність краю (України), для передачі її у користування за плату окремим особам і організаціям, що займаються хліборобством, причому завідування землями надається місцевим органам самоуправління, негайна передача у власність краю (України) для вказаних потреб земель казенних, удільних, церковних і монастирських» [9, с. 32]. Як бачимо, у платформі УДП нічого не говорилось про поміщицькі землі, а перехід земель — у «власність краю» мав здійснюватися шляхом викупу. На нашу думку, це визначалося, насамперед, складом самої партії, де значне місце посідали земельні власники.

Зважаючи на те, що основна частина земель перебувала у власності поміщиків, представники УДП також розглядали питання щодо її долі. Зокрема, Полтавська громада

УДП надрукувала звернення, в якому говорилося: «... а землі приватновласницькі з тією ж метою повинні бути викуплені не за високою ціною, з тим, щоб завідування ними (як і іншими землями. — Авт.) було передано місцевим органам самоврядування для передачі їх за доступну плату окремим особам і організаціям, що займаються землеробством» [9, с. 32]. Але питаннями викупу приватновласницької землі, на думку УДП, повинні займатися не окремі люди, а органи місцевого самоврядування, котрі й повинні бути власниками землі. Члени ж кадетської партії розглядали це питання радикальніше та чіткіше. Вони вважали, що приватновласницька земля має переходити «шляхом відчуження <...> за рахунок держави, в потрібних розмірах <...> з винагородою нинішніх власників по справедливій (не ринковій) оцінці» (встановлювалося в залежності від способу експлуатації землі. — Авт.) [10, с. 28]. Крім того, їх проект чітко визначав і обмежував коло земель, які не підлягали відчуженню.

Важливим питанням аграрних відносин залишався розподіл землі. Так, на думку українських демократів, повернення монастирських, церковних, казенних та удільних земель у власність краю мало проводитися для того, «щоб роздавати їх хліборобам в довгострокову оренду по малій ціні, і небагато в одні руки (скільки може обробити одна сім'я)» [9, с.15]. Тут, як бачимо, мова йде про так звану «трудоу норму» наділення землею. І хоча цей термін, застосований у теоретичному доробку неонародників [11, с. 110-111], не згадується, проте це свідчить про близькість окремих положень аграрної програми українських лібералів до російських неонародників. Щодо приватновласницьких земель, то УДП не виступала за їхній негайний викуп. «Ту землю, яка належить окремим власникам, доведеться викупати не відразу усю, а перше ту, котра більше потрібна ближчим (сусіднім) громадам селян і належить найбагатшим людям», — зазначалося у зверненні УДП [10, с. 16]. Підкреслювалося також, що громадські землі надаються в оренду, насамперед, безземельним селянам [12, с. 50-52]. Тим самим вони закликали до створення сприятливих умов для ведення господарства основною частиною сільськогосподарських виробників. Крім того, у програмі партії пропонувалося: «<...> щоб до викупу всіх земель сейм видав закон, який забороняв би купувати землі більше установлені сеймом норми» [13, с. 273-274]. Отже, законодавчим шляхом пропонувалося вирішити суперечність, коли держава викупала землю у приватних власників, а вони мали право купувати землю тільки за умови відповідності її розміру трудовій нормі. Зверталася

також увага і на те, що регулювання орендного права повинно здійснюватися відповідно до «місцевих природних умов». Кадети ж вважали, що земля мала передаватися у володіння та користування селянам, які за неї сплачували б поземельний податок. Для здійснення цих кроків мали створюватися «державно-громадські поземельно-упорядні комісії», до складу яких повинні були входити державні чиновники, поміщики і селяни [10, с. 28].

Українські демократи не поділяли ідеї зрівняння у праві власності на землю [10, с. 16]. Ними пропонувався раціональний підхід у використанні землі, котрий враховував інтереси, насамперед, селян, що працюють на ній.

УДП стояла на позиціях, мирного, ненасильницького переходу земель від великих приватних власників до селян. Один із лідерів українських демократів Є. Чикаленко зазначав: «Я певний, що в нашій хліборобській країні колись земля мусить перейти в руки народові, то ліпше передати її тепер на викуп, ніж потім її мають відібрати задурно» [14, с. 252]. Він вказував, що такий шлях є вигідним для обох сторін — «землевласники отримують за землю викуп, а селянам дістанеться земля без кровопролиття...» [14, с. 253].

Серйозною проблемою на початку століття був революційний селянський рух. На відміну від соціалістичних партій, які вбачали у ньому запоруку вирішення аграрного питання революційним шляхом, українські ліберали вважали, що він шкодить органічному розвитку сільського господарства. Щоб уникнути його проявів, Є. Чикаленко радив розширювати селянське землеволодіння, впроваджувати «сільськогосподарську освіту» серед селян і визволяти їх з-під бюрократичної опіки. Тим паче, у землевласниках він бачив одну з основних соціальних верств, яка буде поширювати сільськогосподарський досвід. Є. Чикаленко писав: «Землевласники можуть зберегти за собою садиби і невеликі ділянки землі для влаштування дослідних, показних полів, необхідних для культурного впливу на народну масу в сільськогосподарському відношенні» [14, с. 253].

Отже, ненасильницький перехід земельної власності від землевласників до селян та встановлення розміру земельної площі, яка передавалась їм в залежності від того, яку частину вони зможуть обробити, й створення сприятливих умов для сільськогосподарської діяльності — це, на думку членів УДП, подальші кроки врегулювання аграрних відносин.

Вирішення аграрного питання українські демократи пов'язували з політичним і національним аспектами. Одним із перших заходів є досягнення автономії України

[10, с. 14]. Регулювання різних питань місцевого життя, в тому числі і земельного, передбачалося здійснювати тільки на основі законів, які приймаються місцевими законодавчими органами (в Україні — сеймом). Про це вони вказували в заяві до з'їзду земських і місцевих діячів, який відбувся в Москві 6-го липня 1905 року [15, с. 454].

У документах УДП була також вимога націоналізації землі, яка, на їх думку, «належить нації, всьому народові і нікому в окремоті» [10, с. 17]. Вони вважали, що у ході націоналізації землю слід передати органам місцевого самоврядування, а на всеукраїнському рівні — сейму. Разом із тим, українські демократи розуміли, що аграрні перетворення — справа не одного дня. «Звісно, націоналізувати землю се б то повернути її у власність держави, або краю не можна відразу всю цілком, бо на се потрібна згода народу і велика сила грошей», — підсумовували вони [10, с. 17]. Як бачимо, українські демократи знову-таки наголошували на проведенні націоналізації лише шляхом викупу.

Українські демократи в своїй аграрній програмі звертали увагу і на чисельну групу сільських робітників. Враховуючи їхній матеріальний стан й умови праці, вони вважали, що вирішити проблеми робітників можна лише законодавчим шляхом. У платформі УДП зазначалося: «Введення ретельно розробленого законодавства для участі робітничого класу, як сільськогосподарського, так і міського з метою гарантії його від експлуатації, а безпосередньо: встановлення тривалості робочого дня, заходів для збереження здоров'я робітників, у зв'язку зі статтю і віком їх, по інвалідності...» [16, с. 2].

Кінцевою метою своєї діяльності УДП проголошувала встановлення соціалістичного ладу, «який найкраще забезпечує інтереси трудящих мас» [9, с. 32]. Досягти його можна тільки «шляхом природнього розвитку народної самосвідомості і проведення певних державних реформ, які ослабляють антагонізм між класами і відкриють шлях до все більш поступового розвитку особистості» [17, с. 5-7]. Так, зокрема, члени Харківського комітету УДП у своїй відозві відкидали «принципи ортодоксального марксизму у відношенні аграрної політики», які передбачали революційний шлях розв'язання аграрної проблеми. Вони зауважували, що «для ліквідації старого ладу і встановлення нового державного порядку на початках свободи, рівності і братерства партія вимагає скликання Установчих зборів» [17, с. 5-7].

Однак, УДП не була монолітною організацією. В її складі з самого початку була не тільки «права» опозиція,

незадоволена занадто радикальною для неї програмою, але й «ліва», що вимагала активності на політичному ґрунті. Саме з цієї групи наприкінці 1904 року була організована Українська Радикальна партія (далі — УРП), лідерами якої стали Б. Грінченко, Ф. Матушевський та С. Єфремов. Партія проводила активну видавничу діяльність, друкуючи свої брошури у Львові та Петербурзі, а потім перевозила їх до Києва і «звідти ширила серед інтелігенції» [18, с. 44].

Вирішення аграрного питання радикали, як і представники інших українських партій, тісно пов'язували з розв'язанням національних і політичних проблем. Члени УРП обстоювали перебудову Російської держави на федеративних засадах: «Кожна національність, з яких тепер складається Росія, мусить мати автономію окремою репрезентаційною радою, якій належить право видавати закони, порядкувати у своїх справах у межах цієї території» [19, с. 135]. В разі, коли українцям не вдасться добитися дійсної автономії, радикали вважали, що Україна муситиме відокремитися від Росії [20, с. 43].

Члени УРП були прихильниками встановлення соціалістичного ладу, що, на їх думку, мало б призвести до розв'язання, зокрема, і аграрної проблеми. «Кожному видано, що цей порядок кращий, щоб ні в кого не була земельна власність, а земля була народня», — зазначали вони [21, с. 9-12]. Досягнути поставленої мети планувалося шляхом проведення поступових заходів. Першим повинно було стати «вилучення усіх земель до одного фонду державних, удільних, монастирських, церковних й безгосподарських в окремий земельний фонд, який би був підпорядкований краю, округу чи громаді і використовувався би для хліборобів...» [19, с. 133].

Другим принципово важливим етапом мав стати поділ приватновласницьких земель. Поміщицькі, селянські та інші приватні земельні володіння, на думку радикалів, мали перейти у власність органів місцевого самоврядування шляхом викупу [19, с. 133].

Важливою проблемою аграрних відносин був розподіл землі. Розуміючи те, що не всі селяни здатні заплатити навіть мінімальну суму, вони передбачали можливість передання землі таким особам з місцевого земельного фонду. При цьому земля мала передаватися не у власність, а лише в користування. У програмних документах українських наддніпрянських радикалів вперше зустрічаємо пропозиції щодо встановлення орендних відносин у питанні використання землі. Так, вони пропонували прийняти закон, на основі

якого мало бути створено «орендове (посесійне) право, що забезпечувало б орендареві — хліборобові — результати поліпшення і не надмірну орендну плату; посередницькі бюро мають регулювати сю плату на користь хліборобам і розбирати спори між господарями й орендарями» [19, с. 133]. Як бачимо, тут радикали пропонували платне використання землі і вважали, що вирішення всіх суперечок щодо оренди землі повинно вирішуватися правовим шляхом [22, с. 136]. Інші ж хлібороби (селяни-власники) мали право викупити в приватну власність землю, але, знову ж, не більше встановленої норми. Крім того, вони отримували право «вільно порядкувати своєю землею, відділивши її від громадської», сплачуючи за це податки держав [22, с. 137]. Важливим заходом, за допомогою якого передбачалося розв'язати питання раціонального землевпорядкування, розглядалося обов'язкове знищення черезсмужжя [19, 133А].

Як засіб вирішення аграрного питання члени УРП визнавали виключно мирний шлях. Так, пригадуючи селянські виступи на Харківщині і Полтавщині у 1901–1902 рр., С. Ярошенко (Б. Грінченко) писав: «...Чи поменшало ж панів, чи покинули вони свою землю людям і чи стало з того жити краще усьому простому народові?» [28]. На його думку, найкращою формою боротьби є страйк: «<...> такою змовою найкраще з ворогом боротися і тільки тоді, коли він підготовлений» [28]. Радикали висували ідею просвіти населення у боротьбі проти царя, де важливу роль мають відіграти представники інтелігенції [18]. У платформі партії вказувалося на те, що перед УРП стоїть завдання «освідомити маси і робочі, і так званих освічених класів, щоб вони зрозуміли становище і забажалися боротися, щоб перемінити його...» [5]. Наддніпрянські радикали були прихильниками чіткої організації боротьби проти існуючого ладу та пропонували вичікувальну тактику при її проведенні [5-6]. Члени УРП підсумовували: «Як будуть так усюди люди робити, то без усяких бунтів, тихенько приборкають панів...» [19].

Прикметною рисою політичної платформи партії була підтримка розвитку кооперативних підприємств. У документі читаємо: «<...> Край підтримує велике товариське використання землі...» [5-6]. А Л. Яворенко (Б. Грінченко) в брошурі «Чого нам треба?» взагалі закликав до створення сільськогосподарських товариств і спілок, які будуть надавати допомогу уряду в вирішенні різноманітних аграрних проблем [9]. Зазначимо, що радикали одними з перших звернули увагу на необхідність розвитку кооперації в аграрних відносинах.

Вагомим чинником розв'язання аграрного питання, на їхню думку, мала стати сільськогосподарська освіта. «Земля у нас родюча, а як добре навчитися її порати, то зробиться вдсятеро родючіша, буде хліба стільки, що й на хліборобів стане...», — робив висновок Б. Грінченко [21, с. 9-12]. На його думку, вирішити це питання можна буде тільки тоді, коли «позаводити такі школи, де можна було би навчитися добре господарювати і дурно учити по тих школах хліборобів» [21, с. 9-12]. Важливу роль у цьому сенсі мали відіграти «показові господарства», «<...> в яких хлібороби приклад брали би, та за їх прикладом і собі вчилися би так господарювати» [21, с. 9-12].

Еволюційний характер перетворень у сільському господарстві передбачав збереження приватновласницьких господарств. Українські радикали допускали використання найманої праці в сільському господарстві. При цьому вони звертали увагу на необхідність організації дієвого захисту прав найманих робітників. «Поки є найми, треба позаводити закони про наймитів-хліборобів, щоб вони мали добру плату, добрий харч, путящі квартири, не робили через силу та щоб господарі їх не кривдили...», — зазначав Б. Грінченко. А у «Платформі Української радикальної партії» пропонувалося прийняти закони, які б регулювали такі питання, як запровадження 8-годинного робочого дня, встановлення мінімуму заробітної плати, відшкодування робітникам від хазяїв, страхування робітників тощо. Радикали вважали, що «<...> закони про робітників прикладаються і до наймитів-хліборобів» [25, с. 8].

І все ж, кінцевою метою діяльності УРП визначалося досягнення соціалістичного ладу, в залежність від чого вони ставили вирішення всіх проблем. Вони писали: «Зрозуміймо, що тільки соціалістичний лад дасть нам спокій» [26, с. 10].

Оскільки обидві ліберальні партії були дуже подібними, в тому числі у вирішенні аграрного питання, наприкінці 1905 року, вони об'єдналися в Українську демократично-радикальну партію (далі — УДРП), провідними діячами якої стали Є. Чикаленко, Ф. Матушевський та С. Єфремов. В аграрному питанні новостворена партія також обстоювала думку, що землю слід націоналізувати. Тим паче її програма, вміщена у «Літературно-науковому віснику», в питанні аграрних відносин практично повністю містила положення «Платформи Української радикальної партії». УДРП висунула вимогу «крайового земельного фонду», до якого повинні були перейти державні, удільні, монастирські та церковні

землі. Проведення земельної реформи і наділення землею малоземельних і безземельних селян знаходилося в компетенції українського сейму, а не центральної влади. УДРП брала на себе зобов'язання зробити «населення, що обробляє землю власною працею», основою сільського господарства і боротися за збільшення земельного фонду, який перебував би у розпорядженні селян. Члени партії обіцяли наділити селян, які мали потребу в землі, додатковими ділянками згідно з місцевими звичаями землеволодіння і землекористування, тобто не на правах приватної власності, а особистого чи громадського володіння. Однак в питанні викупу приватновласницької землі уточнювалося: «<...> і наперед усього ті землі, що не експлуатуються власною працею» [27, с. 196]. Члени партії також стояли на позиціях законодавчого вирішення різних проблем аграрного характеру, починаючи від питання допомоги малоземельним і безземельним селянам та завершуючи проблемами сільськогосподарських робітників.

Однак положення УРП про тимчасову заборону купівлі землі у приватну власність понад установлену українським сеймом норму, про необхідність прийняття законів, згідно з якими селянин вільно користувався б своєю землею, відокремивши її від громадської, та про землевпорядкування з метою ліквідації черезсмужжя за рахунок краю не потрапили у програму УДРП [27, с. 192]. Крім того, партія ставила питання про запровадження прямого прогресивного податку на прибуток і вимагала організації доступного для всіх верств населення кредиту. З програми було вилучено положення про те, що будь-яка експлуатація людини мала бути ліквідованою і що земля й усі засоби виробництва усуспільнені, а лише наголошувалося на «соціалістичному ідеалі» партії [27, с. 193]. Останні зміни свідчили про компроміс, досягнутий на вимогу правого крила партії.

Практичну роботу відповідно до своїх принципів члени українських ліберально-демократичних партій здійснювали лише в правових межах. Це була, насамперед, агітаційно-пропагандистська діяльність, зокрема в київських газетах «Громадська думка» та «Рада», полтавській газеті «Рідний край». Так, в газеті «Рада» Є. Чикаленко надрукував серію статей «Земельне питання і Дума», де подав матеріали про діяльність УДРП, в тому числі і з аграрного питання [28, с. 356]. У них, в ліберальному дусі, викладалися погляди на поточні події, подавалися матеріали, які цікавили селян. Далі поширювалися серед селянства популярні брошури Б. Грінченка «Чому у нас досі нема доброго ладу», «Якого

ладу, нам треба?», С. Ярошенка «Як визволитися з бідності робочим людям?» і «Як люди права собі добувають». Членами УДП спеціально для селян було видано брошуру «Чого нам треба домагатися? Листи до селян» [8, 1А].

Мали місце окремі факти безпосередньої роботи українських лібералів серед селян. Так, голова Мачехського сільськогосподарського товариства священик Геращенко на засіданні товариства, де були присутні 300 селян, «рекомендував вимагати автономії Малоросії і приєднуватись до партії, до якої належить сам. При цьому почав читати надруковану на малоросійській мові програму дії Української демократичної партії явно протиурядового напрямку» [29, с. 163-164].

Проводили роботу серед селянства українські ліберали і в період діяльності Всеросійського селянського союзу. Це визначалося тим, що члени партії не сподівалися, що їм швидко вдасться створити на селі розгалужену мережу своїх осередків. Тому акцент в організаторській діяльності робився на залучення селян до їхніх корпоративних об'єднань — селянських спілок — і надання останнім, по мірі можливості, національного характеру. Ця робота проводилася завдяки зусиллям поодиноких прихильників партії, а також із використанням преси. Партійні тижневики «Хлібороб» і «Рідний край» опублікували значну кількість матеріалів, пов'язаних зі спілками. У них подавалася інформація про їх функціонування, селянські «приговори», містилися заклики до об'єднання, повідомлення про підготовку Всеукраїнського з'їзду селянських спілок. Зокрема, у номері «Хлібороба» було надруковано «Заклик до селян», в якому обґрунтовувалася необхідність їх згуртування і утворення селянської спілки [30, с. 3]. Для обговорення цих питань селянам пропонувалося надсилати своїх представників на Всеукраїнський селянський з'їзд, що мав відбутися у Києві 18 грудня 1905 р. У наступному числі газети була надрукована відозва, в якій обіцялась допомагати селянам у створенні спілок — від сільських до Всеукраїнської [31, с. 4]. На думку лібералів, «селянські спілки за сучасних обставин...» — єдиний можливий шлях і для селянства, й для уряду, «коли він хоче усунути можливі селянські розрухи, не хоче ставити всю державу в дуже небезпечне становище» [32, с. 2].

Саме через діяльність Всеукраїнської селянської спілки розглядалася можливість вирішення аграрного питання. «Шануючи дуже постанови з'їзду селянського в Москві — ми проте гадаємо, що на Україні земельне питання повинен розв'язувати Всеукраїнський селянський з'їзд, а його скли-

кати повинна всеукраїнська спілка хліборобська», — говорилося в часописі «Хлібороб» [30, с. 1]. Це було зумовлено насамперед тим, що «...кожному народові треба таких законів, щоб звичаїв цього та життя не ламали, а помагали б завести кращий лад найперш у себе, на своїй землі» [30, с. 1-2].

З утворенням Всеросійського селянського союзу представники Полтавської Громади УДП доклали багато зусиль, щоб організувати свою окрему «Селянську спілку». Вони видрукували статут Спілки в газеті «Полтавщина» й поширили відбитки по всій Україні. За матеріалами тієї ж газети, «більшість селянських союзів в Полтавській губернії утворені з метою надати руху селян мирного характеру» [33, с. 2]. Значний вплив на селян мав також окремий додаток до «Полтавщини» — відозва «Про утворення Селянського союзу в Полтавській губернії», в якій містився заклик до вирішення всіх аграрних проблем лише законним шляхом, на основі Маніфесту 17 жовтня 1905 р. [34, с. 4]. Для цього пропонувалося збиратися і об'єднуватися у селянські союзи по селах, волостях, повітах і в губернії.

Зокрема, таку роботу проводив один із керівників УДП Є. Чикаленко, маєток якого був у с. Кононівці Ковалівської волості Пирятинського повіту на Полтавщині. У результаті, 20 листопада 1905 р. почав діяти Ковалівський волосний комітет Української селянської спілки, котрий мав приєднатися до Всеросійського селянського союзу [35, с. 1-2]. Найактивнішим учасником і керівником спілки був селянин П. Оправхата. Разом з іншими він розгорнув широку роботу в селах Ковалівської волості. До комітету стали приєднуватися не лише окремі села, а й цілі волості, тобто він фактично виконував функції повітового. У числі 5 «Хлібороба» був опублікований лист П. Оправхати з приводу організації спілок та проведення Всеукраїнського селянського з'їзду [35, с. 2-3]. «Слухаючись П. Оправхати, селяни не робили ніяких погромів сусідніх панів, а позаписувавшись в «Селянську Спілку», ще й сусідів умовляли не робити погромів, а добиватися землі дорогою проведення в Державну Думу своїх людей», — відзначав Є. Чикаленко [14, с. 396]. Активно пропонував працювати у Всеросійському Селянському Союзу С. Єфремов [36, с. 23-36]. Вважаючи, що основне питання для селян — аграрне — «було невиразно сформульовано в програмі УДРП», він паралельно брав участь і у діяльності Союзу [37, с. 144]. С. Єфремов зазначав, «що здобути краще життя і землю можна тільки гуртом, одностайно, змовившись, що і як робити: на це й закладено Селянську спілку і скликано той з'їзд» [38, с. 71-72].

Таким чином, діяльність українських демократ-радикалів серед селянства носила агітаційно-пропагандистський характер. Велике значення, при цьому, приділялося роботі Всеросійського селянського союзу й утворенню Всеукраїнської селянської спілки, які виступали за мирні, ненасильницькі методи вирішення аграрного питання. Однак ця діяльність носила локальний характер, а плани, пов'язані зі створенням загальноукраїнської мережі спілок виявилися нездійсненими. Зусиль лише однієї УДРП для цього виявилося замало, а інші українські партії з різних причин значної допомоги не надали.

При розгляді підходів українських лібералів до розв'язання аграрної проблеми, на нашу думку, слід з'ясувати й питання діяльності українських демократ-радикалів і громадських діячів, у I і II Державних Думах.

У передвиборчій агітації представники Української демократично-радикальної партії використовували щойно відроджену пресу, брошури та листівки. «Справа земельна — одна з пекучих справ, і розрішити її треба як найшвидше, а чи зможе зробити це бюрократія без громадянства, без заступників од народу?» — писалося в друкованому органі партії «Громадська думка» [39, с. 3]. За результатами виборів до I Думи їм вдалося провести тільки одного депутата. Як спільні кандидати УДРП і кадетів до Думи пройшли І. Шраг і П. Чижевський. Селяни віддавали перевагу захисникам не національних, а переважно класових інтересів, тим, хто в основу покладав вирішення земельного питання [40, с. 14], серед обраних все ж були й національно свідомі селяни, які стояли на ліберальних позиціях, наприклад, А. Грабовецький, Г. Зубченко.

Члени Думи від України створили свою окрему фракцію — Українську Парламентську Громаду. Її головою було обрано відомого громадського діяча, члена кадетської партії, адвоката з Чернігова І. Шрага. До її складу ввійшли В. Шемет, П. Чижевський, М. Біляшевський. «До клубу записався ряд послів інтелігентів з української території, які, належачи до загальноросійських поступових партій, почували обов'язок увійти до українського клубу, як представники українських країв...», — зазначав Д. Дорошенко [41, с. 14]. Це були харківський посол М. Ковалевський, полтавський О. Присецький, київські А. Вязлов, Є. Шольп і барон Ф. Штейнгель, чернігівський — А. Свечін. Також до складу громади увійшли й національно свідомі селяни — І. Тарасенко, А. Грабовецький, Г. Зубченко, М. Онацький і С. Таран. Виходячи з того, що основу української парла-

ментської фракції становили члени поступових партій та позапартійні, були сподівання, що делегати побудують свою діяльність на основі програми демократично-радикальної партії. «Бо програма та, охоплюючи широко інтереси трудящих людей, разом щиро демократична і національна, і через те може зібрати під своїм прапором усі щиро демократичні українські елементи, а разом привабити й тих, що досі виступали під чужими прапорами», — зазначала українська ліберальна газета «Громадська думка» [42, с. 3]. Друкованим органом фракції став «Украинский вестник» (редактор — М. Славинський, секретар — Д. Дорошенко). В центрі уваги української фракції І Думи були аграрне й національне питання. Так, М. Грушевський, який активно допомагав в діяльності Української Парламентської Громади І Думи, з цього приводу зазначав: «І ніхто не заінтересований в її реалізації (земельної реформи. — Авт.) так, як народність українська. До мотивів загальнодемократичного характеру тут з незвичайною силою прилучається мотив національний. Український елемент на наших землях представляється передусім і майже виключно селянством» [43, с. 101-102]. Позицію членів громади в аграрному питанні висвітлив у своєму виступі В. Шемет. Зокрема, вони виступали за націоналізацію землі, але розуміли це не як передачу землі в загальнодержавний фонд, а як у власність краю [44, с. 230].

Другим кроком у вирішенні аграрного питання, на їх думку, повинна стати розробка законопроекту про аграрні комітети, котрі підготують матеріал для використання спеціальними закладами в процесі вирішення аграрного питання у всьому обсязі. Третім кроком має бути перехід Державної думи до розгляду і організації обласних і національно-територіальних представницьких закладів [44, с. 230]. Фактично аграрне питання тісно пов'язувалося з наданням автономії Україні. Передбачалося, що всі закони щодо земельної справи прийме Українська Народна рада, а передача землі у користування і володіння здійснюватиметься органами місцевого самоврядування [45, с. 2]. Для селян, яким не вистачить землі у своїм краї, українські ліберали пропонували утворити в Російській державі «загальнодержавний колонізаційний земельний фонд». З нього земля має надаватися селянам в інших частинах країни, а керувала б цим Державна дума [46, с. 528]. За поступове, законне вирішення аграрного питання виступав І. Шраг, який вважав, що при його розгляді, повинна бути «покладена повага до місцевих особливостей і надання можливос-

ті кожній місцевості вирішити аграрне питання відповідно тим потребам, які представники цієї місцевості вважають такими, що склалися в ній...» [46, с. 530].

Принциповою в аграрному питанні була проблема права власності на землю. Більшість українських лібералів виступали за передачу землі в користування селян. Передача у власність викликала б, на їх думку, ворожнечу та ненависть між селянами, котрі одержували б різні земельні наділи [47, с. 792]. Іншу позицію займав член Української Громади, кадет, селянин А. Грабовецький, котрий зазначав: «Я не хочу, щоб хто-небудь мав право на мою землю, я маю право нею розпоряджатися, я володію нею і передаю її своїм дітям. Якщо я знаю, що це мій власний кусень, то я в нього вкладу все, що маю, і знаю, що він буде давати мені користь» [47, с. 792]. Передача землі у власність, на його думку, створює зацікавленість селянина в роботі [47, с. 794]. Однак існувала в громаді ще одна точка зору. Згідно з нею, в Думі слід було прийняти лише аграрний закон, а всі інші питання земельних відносин, в тому числі й права власності, повинні вирішуватися на місцях [47, с. 794]. Таким чином, в українських лібералів не було єдності у питанні права власності на землю. Знову ж таки були представлені два шляхи — право користування землею та право володіння нею, котрі остаточно мали вирішуватися на місцях.

Дещо змінилися погляди українських лібералів відносно питання розподілу землі. Вони пропонували примусове відчуження приватновласницьких земель. І якщо в програмних документах українських ліберальних партій та в літературі це передбачалося здійснити за рахунок викупу, то тепер вони запропонували таке: даровані землі конфіскувати у власників без викупу, а щодо куплених, то тут можливий був диференційований підхід. Якщо помістя куплено дешево й гроші давно виручені, то платити за нього не треба. Якщо ж вкладені в куплене помістя гроші не виручені, то відповідну суму слід повернути, щоб володар відібраного помістя не зазнавав збитків. За землі, закладені в банках, гроші повертаються банкові. Коли через це хтось із поміщиків залишиться без землі й без засобів існування, йому призначають пенсію, як непрацездатному [40, с. 18]. Однак депутат А. Ф. Грабовецький наполягав все ж на примусовому викупі землі у поміщиків. Він зазначав: «Дурно одібрати землю не можна, бо мало не всі вони позакладувані в державному банку, а ми мусимо подумати й про кошти держави» [47, с. 794]. І. Шраг також вважав, що питання відчуження приватновласницької землі — це

тільки початок реформи, а «всі подробиці і розробка <...> повинні бути здійснені на місцях» [46, с. 527].

Захищаючи інтереси своїх виборців, українські ліберальні діячі виступали з різними запитами, ініціативами та заявами, що стосувалися і сільських робітників. Так, активно допомагав роботі української фракції О. Лотоцький. Разом з О. Русовим він підготував ряд текстів депутатських виступів з цього питання, склав для неї два законопроекти [48, с. 21]. Один із них — «Про скасування урядового закону від 26 квітня 1906 року», спрямованого проти страйків сільських робітників [48, с. 21]. Нагадавши, що розпочинаються жнива — період найінтенсивнішої праці для селян, депутати Української Громади запропонували Думі терміново розглянути питання про скасування цього закону. Інший законопроект «Про хліборобські страйки» фракція так і не встигла обміркувати, і він перейшов у спадщину до української фракції другої Думи [48, с. 21]. Крім того, характеризуючи аграрні закони, котрі було прийнято в 1906 році, він робить такий висновок: «Аграрні реформи її (Державної думи. — Авт.) були надто виїмкові і непланомірні, вони не в'язалися з загальним безправним становищем народної маси і врешті не тільки не давали їй користі, а й доводили до шкоди... сприяючи партійній пролетаризації селянства поруч із зростом селянської буржуазії» [49, с. 312].

Члени української громади користувалися неабияким авторитетом в українських селян, які вірили, що вони можуть вирішити земельне питання в їх інтересах. Про це свідчить звернення 94-х селян Сквирського повіту Київської губернії 4 червня 1906 року до свого депутата А. Грабовецького. У ньому, крім скарги на поміщиків, котрі «пов'язали нас по руках і ногах, забрали собі найкращі землі, а нас посадили на пісок, на шлаки, на всякі непридатні землі», була також вимога вирішити питання про наділення селян землею [46, с. 512]. Селяни з Полтавщини в своєму наказі депутатам з України, навіть пропонували шлях, за допомогою якого їх можна наділити землею. Вони писали: «Нехай постараються наші обранці в Державній Думі провести закон про примусове відчуження землі у власність краю, причому в встановленні розміру відчуження, купівельної ціни, в розподілі земель між ними, що потребує її та встановлення платні-податку на землю, — головну участь приймали б на місцях виборні від самого населення» [50, с. 123-124].

Вибори до II Державної думи відбувалися в умовах спаду революції та посилення репресій з боку уряду. Боролися за мандати й українські ліберали. Зокрема, у передвиборчій

кампанії активну участь брали члени УДРП. У 1906 р. питанню її участі у виборах був присвячений з'їзд партії. У газеті «Рада» подавалася інформація про зміни в статуті та програмі партії. В ній зазначалися такі заходи: «а) позаводити в містах на Україні партійні виборчі комітети, які б допомагали під час виборів; б) поширити зв'язки з народом і з'ясувати йому завдання і тактику партії» [51, с. 2]. Було прийнято рішення про створення в повітових містах виборчих комітетів УДРП, про встановлення зв'язків із селянством та про блокування з усіма політичними силами, що займали позицію не правіше від партії кадетів [53, с. 113-114]. В іншому числі часопису містилася платформа партії, якої вона мала дотримуватися на виборах. «Розв'язання земельної справи на підставі програми партії (Заснування земельного фонду, з якого наділятимуться трудящі хлібороби в довгострокову дешеву оренду)», — зазначалося у «Раді». Така увага лібералів до проблеми була цілком логічна, адже аграрне питання залишалося одним із основних питань, які мала вирішувати II Державна дума. З цього приводу, М. Грушевський писав: «В той же час не лише настрої селянських депутатів Думи, а й те, що ми чуємо про настрої народних мас, і те, врешті, що ми цілком певно знаємо про економічні умови їхнього існування, не залишає сумнівів, що Дума повинна невідкладно вирішити у крайньому разі те, що можна зараз вирішити в цьому питанні» [54, с. 446].

Українські ліберали пропонували ідею законодавчого розгляду аграрного питання і висували вимогу автономії України. 20 лютого 1907 р. Дума розпочала свою роботу. За складом вона була лівішою за попередню. Однак кількість українських ліберальних діячів в ній скоротилася майже втричі. Слід відзначити, що до II Державної думи жоден член УДРП не потрапив, але на виборах партія підтримала депутата I Думи П. Чижевського, який був одним із організаторів української фракції — Української Думської Громади. До складу нової парламентської громади увійшло 47 осіб. Однак за партійним складом вона була доволі строкатою. «Більшість членів, що увійшли в склад української громади, одночасно належала й до інших парламентських фракцій, починаючи з крайніх лівих і кінчаючи партією кадетів», — зазначав Ф. Матушевський [55, с. 86]. Вона заснувала свій друкований орган — «Рідна справа (Вісті з Думи)», що видавався на кошти фракції П. Чижевським і відомим українським кооператором В. Доманицьким. У ньому вміщувалися промови, звернення та заяви членів Думи. В основу своєї діяльності Громада поклала програму

УДРП, але перебувала на позиціях її лівого крила [40, с. 20]. Для підтримання відповідного політично-освітнього рівня депутатів петербурзька громада організувала для земляків ряд лекцій з питань аграрної справи, фінансів, освіти та самоврядування. О. Лотоцький продовжував брати участь у підготовці законопроектів з цих питань. Так, прийнята УПГ декларація містила такі вимоги: бажання автономії України, націоналізація школи, рівноправ'я української мови з російською в громадських і державних установах. Однак в аграрному питанні декларація була радикальнішою: «<...> розв'язання земельної справи на підставі примусового одібрання земель від поодиноких власників в руки трудящих... Особливі виборні комітети розв'язатимуть такі деталі аграрного питання на місцях, як от: скільки десятин може зостатись в одних руках» [56, с. 1]. Місцеві комітети для розв'язання аграрної проблеми також повинні були «допомагати селянам брати землю в оренду по справедливій ціні, улаштовувати відносини між поміщиком та сільським робітником, обслідувати земельну справу на місці» [57, с. 2]. Вимога утворення комітетів для вирішення аграрного питання наближала аграрну платформу до життя і вказувала на комітети як практичний інструмент її втілення. Крім того, було звернуто увагу на примусове відторгнення тільки тієї частини приватновласницьких земель, які перевищували трудову норму, й передання їх до українського трудового фонду, яким могли б користуватися лише ті, хто працює на землі [58, с. 2].

Під час роботи II Державної думи висували свої пропозиції щодо розгляду аграрного питання й українські ліберали. Так, Є. Чикаленко, великий землевласник і член правого крила УДРП, у серії статей, надрукованих у газеті «Рада», зазначав, що слід виробити такий проект земельної реформи, «який би не зачіпав зовсім інтересів більшості Думи» [59, с. 8]. Для цього він пропонував: встановити максимальну норму володіння землею, розмір якої становив би не менше 1 тис. десятин землі та дальше проведення викупу землі у поміщиків [59, с. 8]. Членами УДРП на своєму черговому з'їзді, хоч і не було внесено змін в положення програми щодо земельної справи, однак було прийнято рішення: «допомагати їй (українській фракції. — Авт.) в її праці в Думі на користь українського народу, щоб гаслом її праці були автономія України, економічне і національне її визволення» [63, с. 356].

Однак аграрний законопроект до кінця не був обговорений у зв'язку з розгоном II Державної думи.

Загалом представники українських ліберально-демократичних партій та окремі діячі, які стояли на цих позиціях, визнавали необхідність розв'язання аграрного питання шляхом відчуження земель, в тому числі і великих приватновласницьких угідь. Українські ліберали пропонували реформістське вирішення аграрного питання і пристосування сільського господарства до ринкових умов розвитку країни. Важливими між ними також були: інтенсифікація сільського господарства, створення кооперативів і сільськогосподарська освіта селян. Їхня діяльність носила агітаційно-пропагандистський характер. Ліберали виступали за мирні, ненасильницькі методи вирішення аграрного питання. Партійні діячі вимагали для України місцевої автономії та самоврядування. Усі ці завдання повинні були вирішуватися законодавчим поступовим шляхом.

Список використаних джерел:

1. Феденко П. Український громадський рух у ХХ ст. : курс лекцій / П. Феденко. — Подєброди, 1934.
2. Касьянов Г. В. Українська інтелігенція на рубежі ХІХ-ХХ століть: соціально-політичний портрет / Г. В. Касьянов. — К. : Лебідь, 1993.
3. Павко А. І. Політичні партії, організації в Україні: кінець ХІХ — початок ХХ ст.: зародження, еволюція, діяльність / А. І. Павко. — К. : Іван Федоров, 1999.
4. Федьков О. М. Політичні партії і селянство в 1905-1907 роки (діяльність партійних та непартійних організацій в селах правобережної України) : монографія / О. М. Федьков. — Кам'янець-Подільський : Абетка-НОВА, 2007.
5. Стрілець В. В. Українська радянсько-демократична партія: витоки, ідеологія, організація, діяльність (кінець ХІХ століття — 1939 рік) / В. В. Стрілець. — К., 2002.
6. Голобуцький О. Український політичний рух на Наддніпрянщині кінця ХІХ — початку ХХ століття : дослідження / О. Голобуцький, В. Кулиш. — К. : Смолоскип, 1996.
7. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття : нариси політичної історії. — К. : Либідь, 1993.
8. Державний архів Російської Федерації у Москві. — Ф.1741. — Оп.2. — Спр. 5589. — Арк. 1А.
9. Центральний державний історичний архів у Києві (далі — ЦДАУК). — ф.442. — Оп. 856. — Спр. 186. — Арк. 30-32.
10. Федьков О.М. Аграрна програма Конституційно-демократичної партії (Партії Народної Свободи) / О. М. Федьков // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету : зб. за підсумками звітної наукової конференції викладачів і аспірантів. — Вип. 3. — В 3-х томах. — Кам'янець-Подільський : КПДУ, інформаційно-видавничий відділ, 2004. — Т. 1.
11. Леонов М. И. Партия социалистов-революционеров в 1905-1907 гг. / М. И. Леонов. — М. : РОССПЭН, 1997.

12. ЦДІАУК. — Ф. 268. — Оп.1. — Спр. 300. — Арк. 50-52.
13. Від Української Демократичної партії // Літературно-науковий вісник. — Т.ХХХ. — Кн.ІV. — Львів : Друкарня НТШ, 1905.
14. Чикаленко Є. Спогади (1861-1907) : документально-художнє видання / Передмова В. Шевчук. — К. : Темпора, 2003.
15. ЦДІАУК. — Ф. 318. — Оп. 1. — Спр. 959. — Арк. 454.
16. Громадська думка. — 1906. — № 4. — 4 січня.
17. ЦДІАУК. — Ф.336. — Оп. — Спр.1927. — Арк. 5-7.
18. Дорошенко Д. Євген Чикаленко: його життя і громадська діяльність / Д. Дорошенко. — Прага, 1934.
19. ЦДІАУК. — Ф. 274. — Оп. 1. — Спр. 1049. — Арк. 133-135.
20. Яворенко Л. Чого нам треба? / Л. Яворенко. — Львів : Видання УРП, 1905.
21. Яворенко Л. Якого ладу нам треба? / Л. Яворенко. — Львів : Видання УРП, 1905.
22. Мойсієнко В. М. Аграрна складова програмних документів українських ліберальних партій початку ХХ ст. / В. М. Мойсієнко, // Гурейвські історичні читання (Матеріали конференції, присвяченої 90-річчю від дня народження членкореспондента АН УРСР І. О. Гуржія). — Черкаси-Київ : Інститут історії України НАН України, 2006.
23. Ярошенко С. Як люде прав собі добувають / С. Ярошенко. — Львів : Видання УРП, 1905.
24. Доленко М. Хто народові ворог? / М. Доленко. — Львів : Видання УРП, 1905.
25. Платформа Української Радикальної партії. — Львів : Видання УРП, 1905.
26. Ярошенко С. Як визволитись з бідноти робочим людам / С. Ярошенко. — Львів : Видання УРП, 1905.
27. Програма Української Демократично-радикальної партії // Літературно-науковий вісник. — Львів : Друкарня НТШ, 1906. — Т. ХХХІV. — Кн.4.
28. Украинский вестник. — 1906. — 21 липня.
29. Свідзінський М. Селянські спілки на Україні / М. Свідзінський // Літопис революції. — 1929. — № 1.
30. Хлібороб. — 1905. — Ч.3. — 28 грудня.
31. Хлібороб. — 1905. — Ч.4. — 7 грудня.
32. Рідний край. — 1906. — Ч.29. — липень.
33. Полтавщина. — 1905. — № 281. — 13 листопада.
34. Полтавщина. — 1905. — № 307. — 20 грудня.
35. Хлібороб. — 1905. — Ч.5. — 16 грудня.
36. Мочильний Л. Участь Сергія Єфремова в агітаційно-пропагандистській діяльності Української радикальної партії / Л. Мочильний // Молода нація. — 2008. — №1(46).
37. Бойко Н. С. Єфремов — представник української еліти початку ХХ ст. (нарис політичної біографії) / Н. Бойко // Людина і політика. — 2001. — № 3(15).
38. Сергій Єфремов. Про дні минулі [Спогади] // Молода нація. — 2004. — №4 (33).

39. Громадська думка. — 1906. — № 9. — 11 січня.
40. Козицький М. Ю. Українська парламентська громада в I і II Державних Думах / М. Козицький, В. Доморосний // Наукові праці з питань політичної історії. — Вип. 173. — К., 1992.
41. Україна. — 1907. — Рік перший. — Том 1. — січень.
42. Громадська думка. — 1906. — № 129. — 7 червня.
43. Грушевський М. С. З Біжучої хвилі. Статті й замітки на теми дня. 1905-1906 р. / М. С. Грушевський. — К. : Друкарня С. В. Кульженна, 1906.
44. Украинский вестник. — 1906. — № 4. — 11 июля.
45. Громадська думка. — 1906. — № 140. — 20 червня.
46. Украинский вестник. — 1906. — № 7. — 2 июля.
47. Украинский вестник. — 1906. — № 11. — 2 августа.
48. Лотоцький О. Сторінки минулого / О. Лотоцький. — Варшава, 1934. — Ч. 3.
49. Білоусенко О. А. Аграрне законодавство в Росії минулого року / О. А. Білоусенко // Літературно-науковий вісник. — 1907. — Т. XXXVII. — Кн. II.
50. Украинский вестник. — 1906. — № 2. — 28 мая.
51. Рада. — 1906. — № 40. — 13 жовтня.
52. Нова громада. — 1906. — Ч. 11.
53. Рада. — 1906. — № 52. — 14 листопада.
54. Грушевський М. Освобождение России и украинский вопрос: Статьи и заметки / М. Грушевський. — Спб., 1907 // М. Грушевський. Твори у 50-ти томах. — Львів : Світ, 2002. — Т. 1.
55. Матушевський Ф. Українська громада в Другій Державній думі / Ф. Матушевський // Літературно-науковий вісник. — 1907. — Т. XXXIX. — Кн. 7.
56. Рада. — 1907. — № 62. — 15 березня.
57. Рідна справа. Вісті з Думи. — 1907. — 14. — 29 квітня.
58. Рідна справа. Думські вісті. — 1907. — № 11. — 31 травня.
59. Українська преса про земельну справу // Економіст. — Львів, 1908.
60. Україна. — 1907. — Т. II. — травень.

In the article the process of origin and becoming of the programs of agrarian transformations of Ukrainian liberal parties lights up in pidrosiyskiy Ukraine. The analysis of projects of the programs of UDP is carried out, URP and UDRP, their representatives which were widespread the day before and in the years of revolution 1905-1907 years.

Key words: a policy is party, agrarian question, nationalization of earth, peculiar, co-operation, liberals, national question, autonomy of Ukraine, reform, State Thought.

Отримано 18.05.11